

**Elşən
Mirişli***Gəncə şəhəri,
tarixçi***(Əvvəlki ötən sayımızda)**

Əski türk ellərində siyasi istiqlalın (oxsuzluq) həyatı əhəmiyyəti var idi. Göytürk yazılı daşlarında xaqanlığ sözünü de ifadə edilən müstəqil dövlət düşüncəsi vardır. 630-680-ci illərdə Göytürk dövləti Çinə tabe olmuş və bu hal kədərdə içində olan xalq tərəfindən belə ifadə edilmişdir: "Eli olan bir budun idim, indi elim harada, xaqanlığı budun idim, hanı xaqanı?"

Bilge xaqan, "istiqlalından məhrum qalandan bəy olmağa layiq oğlun qul, xatun olmağa layiq qızın cariyyə oldu" deyərək, gələcəyə və istiqlala inamını belə ifadə edir: "Ey türk milləti, üstə göy yığılmaz, yer dəlinməyə, elin törəsini (qanununu) kim pozar?"

Əski türklər ölkəyə uluş (ulus), vətənə yurd, ölkənin sərhədlərinə yaka (yaxa) deyirmişlər. Ölkə elin ortağ malı sayılırdı. Ölkə atalar yadığıdır və onu qorumaq xaqanın vəzifəsidir.

Vətən sevgisi əski türklərdə çox qüvvətli idi. Məşhur ərəb yazıçısı Cahiz IX əsrdə türkləri və onların vətənpərvərliklərini mədh etmişdir. Vətən sevgisi əski türklərdə vətənin müstəqilliyi, ölküsü ilə birgə toplumu birləşdirən ideya idi. İstiqlalları olmadığı zaman vətəni tərk -mühacirət etmişlər. Türklər müsəlman olub, yeni ölkələrdə yurd və vətən qurandan sonra da vətənlərini yüksək tutmuşdular.

Əski türklərdə xüsusi mülkiyyət mövcud olduğu halda, otlaqlar və yaylaqlar müştərək idi. Bu xüsusda qəbilələrdən alınan vergi ordu və dövlətə xərc olunurdu.

Əski türklərdə qul və qulam kimi birisinin malı mülkü deyildi və daha çox hərbi əsirlər üçün işləndirdi. Onlar bəzi mədəni və siyasi hüquqlardan məhrum idilər.

Tabqaqlar (IV əsrin ortasından iki yüz il Çini idarə edən və sonra çiniləşən türklər) və İç Asiya uyğurlarında qulam və qarabaşlar var idi.

Oğuzlarda cəmiyyətdə təbəqə fərqi yox idi. Varlı Oğuzlar da az deyildi. Qıpçaqlarda dəbdə olan qul satmaq slavyanlardan keçmişdi.

Əskidən imtiyazlı təbəqənin təşkilatı üçün üç şərtəndən biri olmalı idi: 1.-Geniş yerlərə yayılmaq. 2.Ordu böyük rütbə sahibi olmaq. 3.Ruhani olmaq.

Bozkırlarda əkin yerləri məhdud idi, orduda da xidmət etmək məşğuliyyət deyildi. Hər kəs əsgəri tərbiyə görmüşdü və lazım olduqda əsgər olaraq müharibələrdə iştirak edərdilər. Cəmiyyətdə ruhani təbəqəsi də yox

idi. Türk mətnlərində keçən ağ budun və qara budun ifadələri daha çox xalqın çoxluğunu və azlığını göstərmək üçün işlədilir.

"Dədə Qorqud" da bəy olmaq üçün qan tökmək, acıları doyurmaq və paltarsızları geyindirmək lazım olduğu yazılmışdır.

Tərhan, ya tarxanlıq ilk əvvəl imtiyazlı bir ünvan olmayıb, hökumət məqamlarından idi. Monqollar zamanında tərhanlara soyurqal adlanan yerlər verildi. Bu yerlərin vergiləri tərhanlara verilərək cəza və cərimədən azad olurdular və beləliklə, tərhanlar yüksək bir təbəqə halına gəldilər. Yəni Monqolların qurduğu Türk dövlətləri zamanında böyük məqam və mənəb sahibləri

nun, qanunun aliliyi, asayiş. Sonra o padşaha xitab edərkən belə deyir: "Ey hökmdar, sən qabaqca bunlara əncam ver, sonra öz haqqını istəyə bilərsən. Bəy, yaxşı qanun çıxart, özün də ona riayət et, xalq da sənə itaət etsin".

Dövlət təşkilatı əsasən ikili, yeni şərq-qərbi və ya sağ-sol sistemli idi. Göytanrı dinində günəş məşriqdən çıxdığı üçün şərq tərəfi daha üstün və müqəddəs sayılırdı. Qərb tərəfi də günəşin batıb və ayın çıxdığı tərəfi olduğu üçün mühüm olub, şərqdən sonra gəlirdi. Xaqanın çadırı (otağı) şərqə tərəfi açıq olub, xaqan taxt üstündə şərqə sarı oturardı.

Sağ və sol cinah olaraq ilk qurulan dövlət Asiya Hun dövlətidir. Bunların dünya ha-

maları göndərdiyi məktublarda belə demişdir: "Mən uyğur xanıyam (Oğuz dastanı XIV əsrdə uyğur türkləri tərəfindən yazılı köçürülmüşdür). Dünyanın dörd guşəsinin xaqanı olmalıyam, sizdən itaət istəyirəm, yoxsa sizə qarşı qoşun çəkərəm".

Mahmud Kaşğari 900 il qabaq yazdığı "Divan-i lüğət-it türk"də Əfrasiyaba Uçun Bəgi, yəni "dünya hakimi" demişdir. Cahan hakimiyyəti düşüncəsi, müsəlman olandan sonra isə islamı yaymaq şüarı türkləri fəthuat ideyasının əsasını təşkil etmişdir.

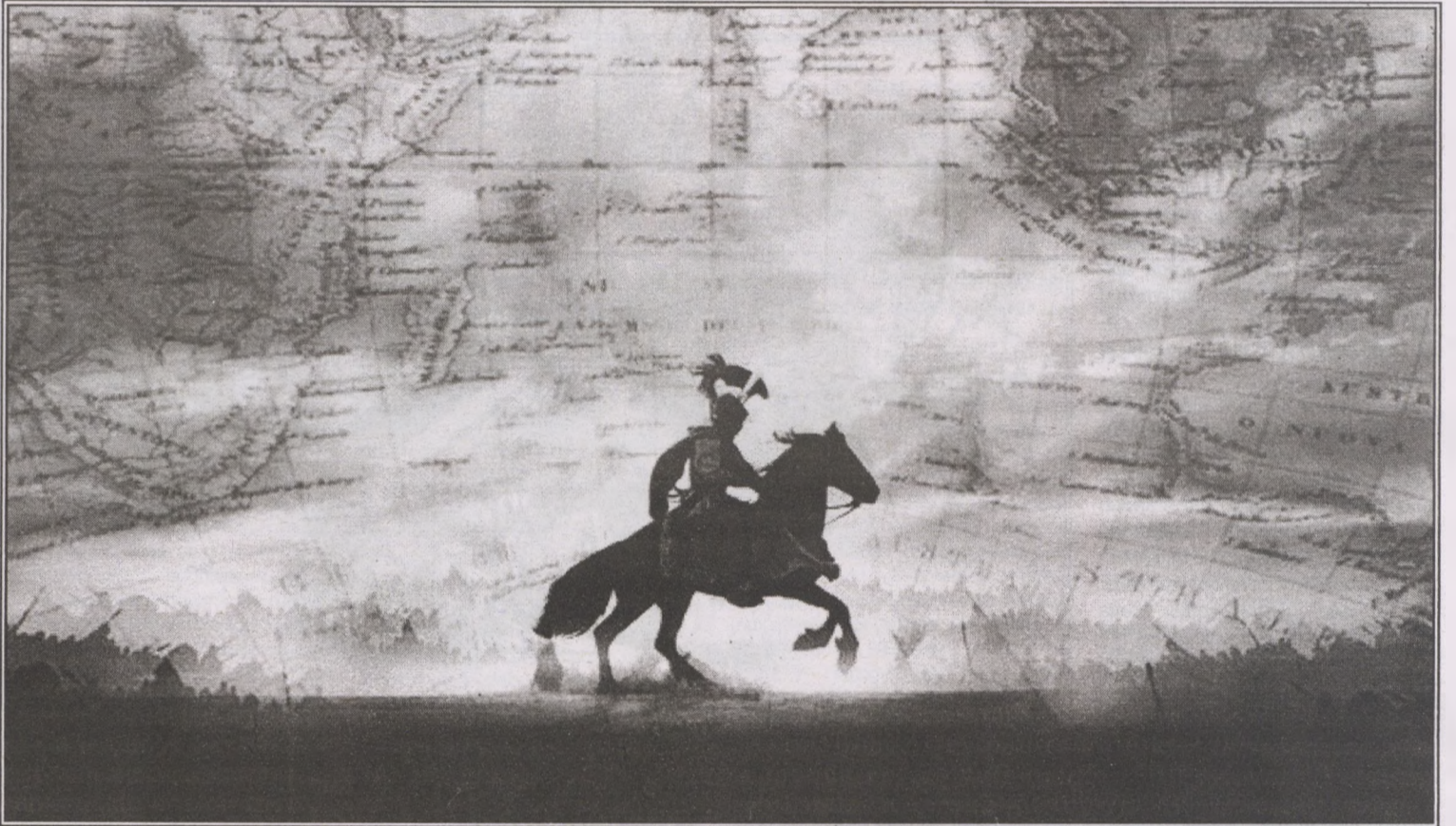
Bir-birini əvəz edən Türk dövlət təşkilatlarının başında Xan, Şanyu, Xaqan, İdikut adı verilən hökmdarlar dururdu. Dövlət, ailə, oba, oymaq və

yatını təmin etmək, xüsusi mülkiyyətin toxunmazlığı və sülh içində yaşatmağı məqsəd qoyan siyasi bir təşkilat idi. Əski türklər dövlətə "il" demişdilər. Dövlətin varlığını və ölkə içində və xaricində sülhün davamlılığını sağlamaq üçün dövlətin təməlinin ədalət üzərində qurulmasına çalışılmışdır.

Xalqın dövlət adamlarında axtardığı ilk özəllik hər kəsə adil davranılması idi.

Hökmdar dövləti idarə etmə icazəsini Tanrıdan aldıklarına inanırdı. Xaqan və ya hökmdar hakimiyyəti altında yönəltdiyi, idarə etdiyi bütün insanları ədalətli bir idarə ilə hüzar, rifah və barış ortamında yaşatmayı görev qəbul edərdi. Əski Türk Dövlətlərində

Türk ellərində dövlət təşkilatı

rəsmi qonaqlıqlarda xüsusi yerlərində oturub və hər biri qoyunun xüsusi hissələrini yeyirmişlər və buna pay deyərmişlər ("Tarixi-Rəşid əd-Din").

Əski türklərdə qanuna törə deyirdilər və törə hüquq anlayışı tabqaqlar zamanından mövcud idi və hər kəsin, xaqanın törəyə riayət etməsi lazım idi. Törənin sabit əsasları: ədalət, yaxşılıq və faydalılıq (uzluq), bərabərlik, düzlük, insanlıq (kişilik) və dünyəvi olmaq idi.

Hakimiyyət: əski türklərdə hakimiyyət (ərklik) xarizmatik idi, yəni tanrı vergisi hesab edilib, xaqanın Tanrı tərəfindən göndərildiyinə inanırdılar. Göytanrı dininə inandıqları üçün xaqana göy tərəfindən qut, yəni siyasi qüdrət verilmiş olduğuna inanırdılar. Qutun təbiəti xidmət, şüarı isə ədalət idi.

Bundan 900 il əvvəl Yusif Xas Hacib tərəfindən şeir dili ilə yazılan "Kudatku Bilik" kitabında xalqın xaqandan istəkləri belə xülasə edilmişdir: iqtisadi sabitlik, adilənə qa-

kimiyəti qurmaq fikri və sonra rifah və barış təmin etmək məqsədi Hun imperatorları tərəfindən bəyan edilmişdir: "Barış(sülh) istəyən insanları qurtarmaq üçün tanrı mənə vəzifələndirdi. Biçarə insanları qorumaq üçün onun əmrinə uyaraq xaqan oldum" (Tanhu Mete xan və tanhu Helien Po-po).

Dünya hakimiyyəti ideyası əski türk dövlətlərinin hamısında mövcud olmuş toplum birləşdirici, bütövləşdirici ölküsü olmuşdu. Dünya hakimiyyəti ideyası əski türklərin dastan və əfsanələrinə də keçmişdir (Məsələn, "Oğuz dastanı"nda). Eyni fikir Orxon yazılı daşlarında və Çin tarixi mənbələrində də qeyd edilmişdir. Oğuz xan xaqanlıq elan etdikdən sonra toy (parlament) çağırılmışdı. Günəş bayrağımız və göy (səma) çadırımız deyə çağırıldığı toya gələnlərə müraciət emişdir. Bütün dünyada Göytanrı bir olduğu kimi xaqanın da bir olması gərəklili fikrini irəli sürmüşdü. Padşahlara tabe ol-

boyların bir araya gəlməsi ilə yaranmışdı. Türk dövlət təşkilatı Mete xan tərəfindən qurulmuşdu. Ölkə şərq-qərb olaraq bölünərək idarə edilirdi. Buna ikili təşkilat adı verilirdi. Mete xanın qurduğu dövlət təşkilatında xaqanın iqamətgahı Ötükəndə yerləşirdi. Türklər hökmdarlarına bu görevin Göytanrı tərəfindən verildiyinə inanırdı. Bu inanca "Qut" deyilirdi. Qut anlayışına görə bu görev qan bağıyla nəsildən nəsilə davam edərdi. Dövlət idarəsində hökmdarların arvadları olan Xatunlar da görev alır, qurultay (məclis) toplantılarına qatılır və elçi qəbüllərində həmişə iştirak edərdilər.

Dövlət idarəsində hökmdarların yanında boy bəylərindən təşkil olunan "Toy" (parlament) vardı. Geniş idari səlahiyyətlərə sahib olan Toya (parlamentə) qurultay da deyilmişdir. Dövlət budunların bir idarə altında birləşməsi ilə yaranırdı.

Dövlətin vəzifəsi: Vətəni qoruyaraq milləti hər bir fərdini firavanlıq içində yaşamasını, törə qanunları ilə sakit hə-

dövlətin idarə edilməsində də heç zaman törə qanunlarına uyğun olmayan hərəkətə yol verilməzdi. Bəliqli törə qanunlarına və "törəyə" uyğun olaraq dövlət idarə edilmişdi. Dövləti idarə edən xaqan törə ilə hərəkət etmədikdə Tanrı və xalq içində hörmətini itirərək hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmışdır.

Dövləti meydana gətirən ünsürlər:

1. Müstəqillik bağımsızlıq (oxsuzluq)
2. Xalq (millet)
3. Ölkə (vətən)
4. Dövlət sistemi (təşkilatlanma)

Qədim Türk Dövlətlərində dövlət təşkilatı bu gün də araşdırıldığında üstün dövlət idarə quruluşları, törəsi (qanunları) ilə diqqəti cəlb edir. Türk Toylarının (parlamentlərinin) nə qədər əski tarixə, keçmişə sahib olduğu tarixi həqiqətdir. Bu tarixi gerçəklik həm də əski Türklərin Dünyaya Toyları (parlament) idarə üsulunu ilk dəfə gətirən üstün dövlət təşkilatlarına sahib olduğunu göstərir.